

Ставрофорен иконом Стефан (Стойчо) Стайков

СБЛЪСЪКЪТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО С КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ГЕНИЯ В РИМСКОТО ОБЩЕСТВО

The author is a Senior Assistant Professor Dr. Archpriest Stefan (Stoycho) Staikov, Faculty of Theology, Sofia University “St. Kliment Ohridski,” Sofia; e-mail: staikov@theo.uni-sofia.bg; <https://orcid.org/0000-0002-6669-2594>.

Abstract: Fr. Stefan (Stoycho) Staykov, *The Clash Between Christianity and the Concept of Genius in Roman Society*.

This study offers a critical examination of the complex conflict between early Christianity and the Roman conception of *Genius*—a foundational spiritual and ideological construct that permeated the social, religious, and political fabric of the Roman world. Traditionally understood as the protective spirit presiding over individuals, families, and institutions, *Genius* found its most politically potent expression in the cult of the Emperor’s *Genius* (*Genius Augusti*), which served to legitimize and reinforce imperial authority and civic loyalty. With the emergence and expansion of Christianity, this longstanding tradition came under increasing scrutiny and rejection. Christian monotheism, with its exclusive devotion to the one true God, directly opposed the veneration of spiritual intermediaries such as the *Genius*, leading to significant religious, social, and political friction. These tensions played out in both public ritual and private life, contributing to broader patterns of cultural and ideological transformation during late antiquity. This study investigates these intersecting dynamics, analyzing how Christian resistance to the cult of the *Genius* not only reflected theological commitments but also catalyzed a reconfiguration of Roman identity, authority, and religious space. Through this lens, the research sheds light on the shifting contours of imperial ideology and the profound cultural reorientation that marked the transition from classical paganism to a Christianized empire.

Keywords: *Genius, Emperor, Rome, Christianity, Cult, Imperial Authority, Religious Conflict, Legitimacy, Divine protection, Cultural Transformation*

Сблъсъкът между християнството и концепцията за Гения в римското общество представлява ключов момент в културната и религиозната история на Европа¹. В основата на този конфликт стои срещата между две радикално различни светогледни системи: политеизмът и култовите практики на римската религия, от едната страна, и християнският монотеизъм, от друга.

Концепцията за Гения в римската култура играе централна роля в социалния и политически живот, като представлява дух-покровител не само на индивида, но и на семейството, общността и дори на самия император². Обожествяването на Гения на императора служи като средство за легитимиране на властта³, а почитането му става задължително за всички поданици на Римската империя.

Навлизането на християнството в този контекст предизвиква сериозни културни и политически напрежения. Християнското учение категорично отхвърля идолопоклонството и обожествяването на сътвореното, включително и на императора. Това поставя християните в директна опозиция на официалната римска религия и води до гонения и мъченичество.

Разглеждането на този сблъсък е особено актуално в контекста на съвременните изследвания върху културните взаимодействия и религиозната толерантност. Разбирането на корените на този конфликт може да хвърли светлина върху процесите на културна трансформация и религиозна интеграция, които оформят облика на късната античност и ранното Средновековие.

Основната цел на това изследване е да анализира сблъсъка между християнството и концепцията за Гения в римското общество, като се фокусира върху идеологическите, социалните и културните аспекти

¹ Спв. Habinek, Thomas. *The World of Roman Song: From Ritualized Speech to Social Order*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005. Според него религиозните ритуали, включително песнопенията и заклинанията, са не само културни изрази, но и механизми за социална организация и контрол.

² Спв. Vanacker, Wouter and Zuiderhoek, Arjan, editors. *Imperial Identities in the Roman World*. Taylor & Francis, 2017. Те аргументират, че римските култове и ритуали, включително и тези свързани с Гения, са били използвани за култивиране на чувство за принадлежност към политическите и социални структури на империята

³ Спв. Dench, Emma. *Empire and Political Cultures in the Roman World*. Cambridge University Press, 2018. Авторката подчертава, че култът към Гения на императора е създавал легитимност за политическата власт чрез сакрализацията на владетелите.

на този конфликт. От тази цел произлиза и задачата да се изследва произходът и еволюцията на концепцията за Гения в римската религиозна традиция. Да се анализира християнската критика срещу култа към Гения и идолопоклонството. Да се разгледат идеологическите и социалните конфликти, произтичащи от този сблъсък. Да се оцени историческото значение на конфликта за формирането на християнската идентичност и европейската културна традиция.

I. Концепцията за Гения в римската религиозна традиция **Произход и еволюция на Гения**

В римската религиозна система Геният се възприема като личен дух-покровител, който съпътства индивида от раждането му и олицетворява неговата жизнена сила и съдба. Тази концепция има дълбоки корени в италианските вярвания и е тясно свързана с култа към предците и домашните божества⁴.

Римският историк Плутарх⁵ в своето съчинение „Римски въпроси“ отбелязва, че римляните почитат Гения като божество, което присъства при всички важни моменти от живота на човека, включително раждането, брака и смъртта. Той подчертава, че Геният е неотделим от личността и представлява нейния божествен двойник.

С течение на времето концепцията за Гения се разширява, обхващайки не само индивидуалния покровител, но и духа на семейството (*Genius familiaris*), града (*Genius loci*) и дори на целия римски народ (*Genius populi Romani*). Това развитие отразява стремежа на римляните да интегрират личните и обществените аспекти на религиозната си практика.

Геният в обществения и политическия живот

В римското общество култът към Гения придобива значителна обществена и политическа роля, особено чрез обожествяването на Гения на императора. Това обожествяване служи като средство за легитимиране на императорската власт и укрепване на лоялността към държавата.

⁴ Вж. Dumezil, Georges. *Archaic Roman Religion*. Translated by Philip Krapp, Johns Hopkins University Press, 1996.

⁵ Вж. Plutarch, *Plutarch's Lives*. Translated by Bernadotte Perrin, Harvard University Press, 1914.

Светоний⁶, в своя труд „Животът на дванадесетте цезари“, описва как Октавиан Август въвежда официалния култ към своя Гений, изисквайки от поданиците си да принасят жертви в негова чест. Това действие не само утвърждава божествения статус на императора, но и създава обща религиозна връзка между различните провинции на империята.

Тацит също отбелязва в „Анали“⁷, че почитането на императорския Гений става задължителна практика, като отказът от участие в този култ се възприема като акт на държавна измяна. Геният на императора е възприеман като защитник на държавата и обществения ред, което обяснява защо отказът на християните да участват в този култ води до социални конфликти и политически преследвания⁸. Това подчертава колко дълбоко религията и политиката са преплетени в римското общество.

Социална функция на Гения

Култът към Гения изпълнява важни социални функции, като поддържа семейните и обществените ценности. Почитането на *Genius familiaris* укрепва семейните връзки и подчертава значението на предците и домашното огнище.

В обществен план култът към *Genius populi Romani* символизира единството и колективната идентичност на римския народ⁹. Обществените ритуали, свързани с почитането на Гения, спомагат за консолидирането на обществото и утвърждаването на общите ценности и вявания. Римския Гений не само представлява индивидуалната жизнена сила, но и става колективен символ в култа към Гения на града (*Genius Loci*) и на императора (*Genius Augusti*). Така, концепцията за Гения в римската религиозна традиция не само отразява личните

⁶ Вж. Suetonius. *The Twelve Caesars*. Translated by Robert Graves, Penguin Books, 2007.

⁷ Вж. Tacitus. *The Annals of Imperial Rome*. Translated by Michael Grant, Penguin Classics, 1996.

⁸ Beard, Mary, John North and Simon Price, *Religions of Rome*. Volume 1: *A History Cambridge*: Cambridge University Press, 1998. Според нея Геният е централна фигура в римската религиозност, свързвайки индивидуалната идентичност с божествената защита и обществената стабилност. Beard подчертава, че Геният е не само личен пазител, но и политически символ, особено в култа към императора, където почитането на Гения на императора е акт на лоялност към държавата.

⁹ Lane Fox, R. *Pagans and Christians*. London: Penguin Books, 1986. Той подчертава политическите последици от отказа на християните да почитат Гения на императора.

вярвания на индивида, но и служи като инструмент за социална кохезия и политическа стабилност. Тази концепция представлява акт на политическа лоялност и инструмент за легитимация на властта, като същевременно демонстрира интеграцията на религиозните и политическите вярвания в римското общество¹⁰. В тази връзка Norberg-Schulz в „Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture.”¹¹ разглежда Гения като пространствена и културна концепция, която надхвърля индивидуалната личност и се простира върху обществото и природата. Според него, римският Genius loci символизира не само божествената защита над определено място, но и културната идентичност на общността, която го обитава. Това подчертава важноста на Гения в обществените и религиозните ритуали в Рим, където той се почита като пазител на града и държавата¹².

В контекста на римския пантеон, Геният е уникално божество, което съчетава личностна идентичност и обществена отговорност. Той действа като мост между личното и политическото, между частното и общественото, утвърждавайки културната приемственост и религиозната легитимност в Римската империя. Разглеждането на тази концепция чрез произведенията на Frieden¹³, Murray¹⁴ и Norberg-Schulz¹⁵ разкрива сложната метаморфоза на Гения от личен пазител до политически символ, подчертавайки ролята му в социалната и религиозната динамика на древен Рим.

Исторически и културологичен анализ

Историческият и културологичният анализ на антични текстове и артефакти разкрива комплексността на концепцията за Гения в римското общество. Според Mary Beard в „Religions of Rome”¹⁶ е централна фигура в римската религиозност, свързвайки индивидуалната идентичност с божествената защита и обществената стабилност.

¹⁰ Murray, Penelope, and Dorsch, T.S., editors. *Classical Literary Criticism Penguin Classics*, 2000.

¹¹ Срв. Norberg-Schulz, Christian. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli, 1980.

¹² *Ibid.*

¹³ Frieden, Ken. *Genius and Monologue*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.

¹⁴ Murray, Penelope and Dorsch, T.S., editors. *Classical Literary Criticism Penguin Classics*, 2000.

¹⁵ Norberg-Schulz, *ibid.*

¹⁶ Срв. Beard, Mary, John North and Simon Price, *op. cit.*, 361–362.

В тази насока Ramsay MacMullen в „Paganism in the Roman Empire“¹⁷ анализира връзката между религиозните практики и социалната структура в Рим. Той отбелязва, че култът към Гения е служил като социален механизъм за поддържане на йерархията и социалния ред¹⁸. Артефактите като домашни олтари и статуи на Гения са били неразделна част от домашния и обществен живот, подчертавайки ролята на Гения като посредник между човека и божествения свят.

Според John Scheid¹⁹ в „An Introduction to Roman Religion“, Геният има корени в италианските вярвания за предците, като постепенно е еволюирал в персонализиран божество, свързано с жизнената сила. Scheid подчертава значението на иконографията в разбирането на Гения, като изследва изображенията му върху монети и релефи. Те често го представят като младеж с венец и рог на изобилието – символи на плодородие и благополучие.

От друга страна Paul Zimerman в „The Roman Genius: Moral and Religious Dimensions“²⁰ изследва моралните аспекти на култа към Гения. Той твърди, че римляните са възприемали Гения като вътрешен дух, който направлява поведението и съдбата на индивида. Това разбиране е в основата на римската етика и концепцията за лична отговорност.

Сравнителен анализ с други религиозни системи в античния свят

Концепцията за Гения в римската религия има значителни сходства и различия с религиозните вярвания в други антични култури,

¹⁷ Спв. MacMullen, Ramsay. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven, CT: Yale University Press, 1981, 57–63.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Спв. Scheid, John. *An Introduction to Roman Religion*. Bloomington: Indiana University Press, 2003. 165–166.

²⁰ Спв. Zimerman, Paul. *The Roman Genius: Moral and Religious Dimensions*. Cambridge University Press, 2004, 78–94.

като гръцкия Δαίμων²¹ и египетския Ка (𓆎) ²². За да се изясни същността на тези прилики и разлики, е необходимо да се направи сравнителен анализ, основаващ се на авторитетни източници и задълбочени исторически изследвания.

Римската концепция за Гения и гръцкият ó Δαίμων имат сходни характеристики като духовни водачи и защитници на индивида. Според Walter Burkert²³ в „Greek Religion“ ó Δαίμων (ho Daimōn) е персонализирана божествена сила, която напътства индивида в неговата съдба, подобно на римския Гений, който пази жизнената сила и късмета на човека. Разликата е, че в гръцкия контекст ó δαίμων (ho daimōn) често се свързва с морални избори и съдба, докато в римската религия Геният има и социална роля, като защитник на рода и фамилията.

Освен това, Jean-Pierre Vernan²⁴ в „The Universe, the Gods, and Men: Ancient Greek Myths“ отбелязва, че докато ó δαίμων (ho daimōn) в гръцката митология често е амбивалентен – може да бъде както добър, така и зъл – римският Гений е изцяло положителна сила, свързана с плодородието и просперитета. Това отразява различията в религиозната психология на двете култури: гръцката концепция за съдба и трагедия срещу римската идея за семейна и обществена стабилност.

Друга религиозна система, която споделя сходства с римската идея за Гения, е египетската концепция за Ка (𓆎). Според Erik Hornung в „The Secret Lore of Egypt: Its Impact on the West“ Ка (𓆎) представлява духовната същност на индивида, която го придружава както по време на живота, така и след смъртта. Подобно на Гения, Ка

²¹ ó Δαίμων (Daimon) е древногръцка религиозна и философска концепция, която обозначава свръхестественото същество или духовна сила, намираща се между боговете и хората. В класическата гръцка мисъл, δαίμονες (мн. ч.) не са непременно зли същества, а по-скоро божествени посредници, които влияят на съдбата и моралните избори на хората.

²² Ка (𓆎) е концепция в древноегипетската религия, която представлява жизнената сила или духовен двойник на индивида. Според Египетската космология, Ка се ражда заедно с човека и го съпровожда през целия му живот, осигурявайки жизнеността му. След смъртта, Ка продължава да съществува в отвъдния свят и се нуждае от храна и поддържане, затова египтяните оставяли хранителни приношения в гробниците.

²³ Вж. Burkert, Walter. *Greek Religion*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.

²⁴ Vernan Jean-Pierre. *The Universe, the Gods, and Men: Ancient Greek Myths*. Translated by Linda Asher. New York: Harper Collins, 2001 (Original: *L'Univers, les dieux, les hommes*, 1999).

(𐩔) е персонификация на жизнената сила и продължителността на рода. Въпреки това, разликите са съществени: Ка (𐩔) е част от сложната система на египетската задгробна вяра, докато римският Гений е по-земен, свързан с ежедневните ритуали и социалната структура. Jan Assmann²⁵ в „Tod und Jenseits im Alten Ägypten“ подчертава, че Ка (𐩔) е неразривно свързан с култа към предците и поддържането на култовите практики след смъртта, докато Геният остава активен само през земния живот на индивида.

Сходствата между тези религиозни концепции не са случайни. Martin Verlinde в „Roman Religion and the Cult of Diana in Aricia“²⁶ предполага, че римската концепция за Гения е повлияна от контактите с гръцката култура и елинистическия свят, както и от влиянието на египетските вярвания след завоюването на Египет от Римската империя. Това обяснява защо в късния римски период се наблюдава смесване на Гения с други духовни сили, включително с ангелите в християнството.

Сравнителният анализ показва, че макар концепциите за Гения, ὁ δαίμων (ho daimōn) и Ка (𐩔) да споделят общи черти като духовни пазители и защитници на жизнената сила, всяка от тях е уникално вписана в културния и религиозния контекст на съответната цивилизация. Разликите в социалната функция, моралната амбивалентност и връзката със задгробния живот отразяват различните светогледи на римляните, гърците и египтяните. Това подчертава необходимостта от по-нататъшни изследвания върху религиозния синкретизъм в древността и неговото влияние върху културната идентичност на тези общества.

*Корени в италийските вярвания за предците
и духовете на дома*

Концепцията за Гения в римската религия произлиза от дълбоките корени на италийските вярвания за предците и духовете на дома. Според тези вярвания, предците имат защитна и ръководна роля над своите потомци, като тяхната жизнена сила продължава да съществу-

²⁵ Вж. Assman, Jan. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. München. C.H. Beck, 2001.

²⁶ Вж. Verlinde, Martin. *Roman Religion and the Cult of Diana in Aricia*. Brill, 2015.

ва и след смъртта. Тази идея води до развитието на култа към Ларите²⁷ и Пенатите²⁸, които символизират домашните духове и защитниците на огнището. Геният като персонификация на жизнената сила и пазител на рода, също произлиза от тези ранни италиийски представи.

Pascal Boyer в „Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought“²⁹ обяснява, че подобни вярвания възникват от човешката когнитивна склонност да персонифицира силите на природата и да създава духовни посредници, които управляват живота и съдбата на човека. Боуер твърди, че в италиийския контекст тази персонификация е насочена към духовете на предците, които продължават да участват в живота на семейството чрез ритуали и жертвоприношения. Това културно наследство по-късно е интегрирано в римската религия чрез концепцията за Гения като дух-пазител на индивида и рода.

В италиийските вярвания, Геният е разглеждан не само като пазител, но и като източник на плодовитост и жизнена сила. Той е свързан с идеята за предаване на жизнената сила от предците към потомците, което обяснява защо Геният често е почитан при раждане и важни житейски събития. В този смисъл, Геният не е просто абстрактна сила,

²⁷ Lares са домашни и покровителствени духове в древноримската религия, които защитават дома, семейството и земята. Смятало се е, че произхождат от духове в на предците (маните) и са пазители на дома (Lares Familiares) или на обществени места като кръстопътища (Lares Compitales) и града (Lares Praestites). Ролята на Lares надхвърля домашното покровителство, като те играят важна роля в обществените и религиозни ритуали. Те символизират връзката между семейството, земята и общността, като гарантират плодородие, благополучие и защита.

²⁸ Penates (на латински: Penates на старогръцки: Πενάτες) са домашни богове в римската религия, които защитават дома, семейството и огнището. Те са почитани като пазители на вътрешния живот и благополучието на семейството. Penates са свързани с Vesta (богинята на огнището) и Lares (пазителите на дома и земята). Римляните вярвали, че Penates присъстват в дома и се грижат за храната и сигурността на обитателите му. За тях са пренасяни ежедневни жертвоприношения по време на хранене, а по-големи ритуали се изпълнявали по време на семейни празници. В публичния живот Penates Publici са почитани като защитници на държавата и Римския народ. Те се свързват с основаването на Рим и се смятало, че Еней е донесъл Penates от Троя в Италия. Техният култ е поддържан в храма на Веста на Римския форум. Penates символизират непрекъснатостта на семейната линия и стабилността на обществото.

²⁹ Вж. Boyer, Pascal. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. Basic Books, 2001.

а олицетворение на рода и неговото продължение във времето. Тази интерпретация подчертава значението на италианските вярвания за предците в оформянето на римската религиозна система и обяснява защо концепцията за Гения има толкова дълбоки корени в римското общество.

Произход на думата „Гений“ (лат. Genius)

Произходът на думата „Гений“ (лат. Genius) е дълбоко свързан с корена „gignere“, което означава „да създам“ или „да раждам“. Според Emile Benveniste в „Dictionary of Indo-European Concept and Society“³⁰, Геният е свързан с идеята за творческа сила, която не само защитава индивида, но и го създава, поддържа жизнената му енергия и определя съдбата му. Benveniste подчертава, че Геният е „персонализирана форма на плодовитостта и продължението на рода“

Според Michal Lipka³¹ в „Roman Gods: A Conceptual Approach“, думата Genius отразява не само идеята за съзидателна сила, но и социалния и политическия аспект на римското общество, където Геният се свързва с домакинството (Genius loci) и дори с императора. Lipka подчертава, че почитането на Гения не е просто религиозен акт, а израз на лоялност към римската държава и обществения ред.

Georg Wissowa³² разглежда Гения като духовен двойник на индивида, който съпровожда човека от раждането до смъртта му. Wissowa проследява еволюцията на думата от първоначалното ѝ значение на творческа сила до обожествяването на императорите в късната Римска империя.

Връзка с понятието за жизнена сила и плодородие

Концепцията за Гения в римската религия е дълбоко свързана с идеята за жизнена сила (genius vitalis) и плодородие. Georges Dumézil³³ в своята класическа работа „Archaic Roman Religion“ подчертава, че Геният представлява персонализираната жизнена енергия на индивида или рода, свързана с репродуктивната сила и продължението

³⁰ Benveniste, Emile. *Dictionary of Indo-European Concept and Society*. University of Chicago Press, 2016.

³¹ Lipka, Michal. *Roman Gods: A Conceptual Approach*. Leiden: Brill, 2009, p. 111.

³² Wissowa, Georg. *Religion und Kultus der Römer*. München: C.H. Beck, 1902, p. 175.

³³ Dumézil, Georges. *Op. cit.*, 63–70.

на кръвната линия. Тази сила е разглеждана като дар от боговете и е била почитана чрез обреди и жертвоприношения, за да се гарантират плодородие и благополучие. Gaston Boissier в „*La Religion Romaine*“³⁴ допълва, че в римската религия Геният е не само пазител на индивида, но и носител на жизнената сила, която гарантира плодородието на земята продължението на рода. Тази концепция е особено важна в патриархалната структура на семейната сила и авторитет. John Scheid³⁵ отбелязва, че Геният е почитан в домашния култ заедно с Lares и Penates, които също са свързани с плодородието и защита на дома. Според него ритуалите включват поднасяне на вино, хляб и тамян, които символизират жизнената енергия и плодородието. Franz Cumont³⁶ пък изтъква, че концепцията за Гения в римската религия е повлияна и от източните култове, особено от египетския Ka(𓆎) – духовната същност, която също е свързана с жизнената енергия и плодородието. Това показва културния обмен и синкретизма в римската религиозна мисъл.

Връзката между Гения и жизнената сила е многопластова и обхваща както личната, така и социалната и космическата сфера. Геният не е просто пазител, а възплъщение на жизнената енергия, която поддържа продължението на рода и плодородието на земята. Тази концепция е неразривно свързана с римските социални структури и културни ценности, което обяснява защо култът към Гения остава важен елемент от римската религия дори в периода на късната античност.

Персоналният Гений

Персоналният Гений в римската религия е разглеждан като дух-пазител, който олицетворява жизнената сила (vis vitalis) и съдбата на индивида. Според John Scheid³⁷, в своята книга „*An Introduction to Roman Religion*“, Геният е възприеман като двойник на индивида, който го съпътства от раждането до смъртта, защитавайки жизнената му сила и съдействайки за реализирането на съдбата му.

³⁴ Boissier, Gaston. *La Religion Romaine*. Paris: Hachette, 1906, p. 87.

³⁵ Срв. Scheid, John. *Op. cit.*, 165–166.

³⁶ Cumont, Franz. *The Mysteries of Mithra*. Translated by Thomas J. McCormack. Chicago: Open Court Publishing, 1903, p. 93.

³⁷ Срв. Scheid, John. *Op. cit.*, 160–171.

Georges Dumézil³⁸, в своето изследване, „Archaic Roman Religion“, обяснява, че Геният не само пази индивида, но и символизира неговата креативност и плодовитост, което е отразено в ритуалите за раждане и брак, където Геният е призоваван за благословия и защита на потомството.

Robert Turcan³⁹ в „The Cults of the Roman Empire“⁴⁰ подчертава, че Геният е неразривно свързан със съдбата на индивида, като негов пазител и водач, чиято роля е да гарантира благополучието и успеха в живота, както в личен, така и в обществен план.

Mary Beard⁴¹ посочва, че култът към персоналния Гений подчертава индивидуалността в римското общество, като всеки човек е длъжен да отдава почит на своя Гений чрез домашни ритуали и жертвоприношения, за да си осигури защита и успех в ежедневието.

Възприемането на персоналния гений като пазител на жизнената сила и съдбата на индивида в римската религия отразява дълбоката връзка между личната идентичност и божествената защита. Ритуалите, свързани с Гения, подчертават социалната роля на индивида и неговото място в рода и обществото. Геният е не само духовен покровител, но и символ на лична сила и съдба, което го прави ключова фигура в римската религиозна и културна система.

Почитането на Гения при раждане, бракове и други важни житейски събития

В римското общество Геният е възприеман като персонален дух-пазител, който играе важна роля в ключовите житейски събития като раждане, бракове и преходи в социалния статус. John Scheid⁴² подчертава, че Геният се възприема като посредник между човека и божествения свят, като същевременно е свързан с плодородието и продължението на рода. При раждането Геният се призовава, за да защити новороденото и да му дари жизнена сила, което отразява вярата в трансфера на жизнена енергия чрез семейството.

³⁸ Dumézil, Georges. *Ibid.*

³⁹ Turcan, Robert. *The Cults of the Roman Empire*. Blackwell Publishing, 1996.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Срв. Beard, Mary. *Op. cit.*, 211–213.

⁴² Scheid, John. *Op. cit.*, 76–79.

В контекста на браковете, Mary Beard⁴³ отбелязва, че Геният на младоженеца е централна фигура в сватбените ритуали, тъй като той символизира плодовитостта продължението на рода. При жертвоприношенията на сватбената церемония Геният се призовава за благословия върху потомството и хармонията в семейството. Това демонстрира колко дълбоко е вкоренен Геният в социалната структура на римското общество.

Robert Turcan⁴⁴ подчертава, че почитането на Гения присъства и при други важни събития като навършване на пълнолетие и възкачване в обществения статус. В тези случаи Геният се възприема като защитник на съдбата и успеха на индивида. Свещенодействията включват жертвоприношения на вино и тамян, които подчертават връзката между индивида, фамилията и божественото. Така Геният функционира като мост между личния и обществения свят.

Култът към семейния Гений в домашните ритуали

Култът към семейния Гений заема централно място в римската религиозна практика, като представлява интимна връзка между дома, рода и духовната защита. В римските домове семейният Гений се почита като божество-пазител, който осигурява плодородие, благополучие и продължение на рода. Според Alexsandra Sofroniew⁴⁵ в „Household Gods: Private Devotion in Ancient Greece and Rome“ култът към Гения се свързва с ежедневните домашни ритуали, където статуетките и изображения на богове са почитани в домашните олтари. Това личи от факта, че дори в скромни домове са намирани религиозни обекти, които изразяват личните начини на поклонение. Sofroniew подчертава, че тези статуетки, разположени в Lares (домашните светилища), олицетворяват връзката на римлянина с предците му и поддържат чувството за духовна приемственост.

Геният също така символизира мъжкото начало в домакинството и е свързан с ролята на Pater familias като глава на семейството. В този контекст култът към Гения се вплита с почитането на Lares и Penates, които пазят домашното огнище и благосъстоянието на дома.

⁴³ Срв. Beard, Mary, *Op. cit.*, 210–218.

⁴⁴ Turcan, Robert. *Op. cit.*, 103–105.

⁴⁵ Sofroniew, Alexsandra. *Household Gods: Private Devotion in Ancient Greece and Rome*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2015, 67–73.

Според Sofroniew, тези религиозни практики отразяват силната връзка между религията и социалната структура на римското общество, като подчертават значението на рода и предците. Освен това, римските жени играят ключова роля в запазването на домашните религиозни традиции, включително култа към семейния Гений. Жените отговарят за поддържането на олтарите, извършването на обреди за плодородие и почитането на предците, което още повече подчертава важноста на Гения в домашния култ.

По този начин култът към семейния Гений в римското общество разкрива сложната структура на религиозната вяра, която обединява дома, рода и държавата в хармонична система от ритуали и вярвания.

Концепцията за *Genius loci* в римското общество представлява духовен пазител на конкретно място, който осигурява защита и благополучие на общността, живееща там. *Genius loci* е бил не само пазител на физическото пространство, но и на социалния ред и хармония в обществото, тъй като римляните вярвали, че всяко място има свой собствен дух, който го закриля и управлява съдбата на живеещите в него

В римските обществени ритуали *Genius loci* е този дух, който е смятан за гарант на просперитета и сигурността на общността. Почитането на *Genius loci* често е свързано с политическа лоялност, тъй като императорите са идентифицирали своето управление с духа на Рим, засилвайки култа към *Genius Urbis* (Геният на града Рим) като символ на имперската власт и стабилност. *Genius loci* е като символ на връзката между обществото и земята. Този дух не само защитава физическата територия, но и духовната идентичност на общността. Ритуалите в чест на *Genius loci* са укрепвали социалната кохезия, тъй като са обединявали хората в споделена вяра и почит към земята, която ги храни и защитава.

Нещо повече, проследявайки произхода на концепцията за *Genius loci* от гръцката идея за *Daimon*, се вижда, че римляните възприемат и трансформират тази представа в свой култ към местните духове. *Genius loci* е бил почитан като божество, свързващо хората с тяхната територия, поддържайки баланса между човешката дейност и природния свят.

В обобщение, *Genius loci* в римското общество не е бил просто дух пазител на място, а сложна религиозна концепция, която е обе-

динявала политическата власт, социалната хармония и духовната идентичност на общността. Чрез почитането на този дух римляните са поддържали връзката си със земята, обществото и боговете, утвърждавайки своята културна идентичност и политическа лоялност.

*Геният на града (Genius loci) като пазител
на обществото и земята*

Концепцията за Genius loci в римското общество представлява духовен пазител на конкретно място, който осигурява защита и благополучие на общността, живееща там. Според Paul Veyne⁴⁶, Genius loci е бил не само пазител на физическото пространство, но и на социалния ред и хармония в обществото, тъй като римляните вярвали, че всяко място има свой собствен дух, който го закриля и управлява съдбата на живеещите в него.

Mery Beard⁴⁷ в "Religions of Rome" подчертава значението на Genius loci в римските обществени ритуали, като отбелязва, че този дух е смятан за гарант за просперитета и сигурността на общността. Тя посочва, че почитането на Genius loci често е свързвано с политическа лоялност, тъй като императорите са идентифицирали своето управление с духа на Рим, засилвайки култа към Genius loci (Геният на града Рим) като символ на имперската власт и стабилност.

Но Genius loci също е символ на връзката между обществото и земята. Този дух не само защитава физическата територия, но и духовната идентичност на общността. Ритуалите в чест на Genius loci са укрепвали социалната кохезия⁴⁸, тъй като са обединявали хората в споделена вяра и почит към земята, която ги храни и защитава.

Нещо повече, Jean-Pierre Vernan в „Myth and Society in Ancient Greece“⁴⁹ проследява произхода на концепцията за Genius loci от гръцката идея за Δαίμων, като подчертава, че римляните възприемат и трансформират тази представа в свой култ към местните духове. Vernan посочва, че Genius loci е бил почитан като божество, свързва-

⁴⁶ Veyne, Paul. *The Roman Empire*. Translated by Arthur Goldhammer, Belknap Press of Harvard University Press, 1997.

⁴⁷ Beard, Mary, John North and Simon Price. *Ibid.*

⁴⁸ Кохезия (на латински: coherere) – сила на привличане между членовете на една общност.

⁴⁹ Vernan, Jean-Pierre. *Myth and Society in Ancient Greece*. Zone Books, 1990, 18 –189.

що хората с тяхната територия, поддържайки баланса между човешката дейност и природния свят.

В обобщение, *Genius loci* в римското общество не е бил просто дух-пазител на място, а сложна религиозна концепция, която е обединявала политическата власт, социалната хармония и духовната идентичност на общността. Чрез почитането на този дух римляните са поддържали връзката си със земята, обществото и боговете, утвърждавайки своята културна идентичност и политическа лоялност.

Почитането на Гения на Рим като защитник на държавата

Концепцията за Гения на Рим като защитник на държавата има дълбоки корени в римската религиозност и политическа идеология. В произведението *The Imperial Cult in the Latin West* на Duncan Fishwick⁵⁰ се подчертава, че култът към Гения на Рим е бил стратегически използван за политическа легитимация и обединение на провинциите под римско управление. Геният на Рим е почитан не само като пазител на града, но и като символ на имперската власт, което е засилвало лоялността към държавата.

Amber Gartrell⁵¹ в книгата “*The Cult of Castor and Pollux in Ancient Rome: Myth, Ritual, and Society*” разкрива как римските божества са еволюирали от защитници на аристокрацията до пазители на държавността. Според нея култът към Гения на Рим е бил част от по-широката система на религиозна легитимация на политическата власт, като по този начин е укрепвал социалния ред и политическа стабилност.

Josiah Osgood⁵² в “*Rome and the Making of a World State, 150 BCE – 20 CE*” анализира как култът към Гения на Рим е интегриран в провинциалната администрация, като е служил за укрепване на римското господство и културно влияние в целия Средиземноморски свят. Osgood подчертава, че чрез почитането на Гения римляните са осигурявали политическа стабилност, като са създавали обща религиозна

⁵⁰ Fishwick, Duncan. *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*. Leiden: Brill, 1987–2005.

⁵¹ Gartrell, Amber. *The Cult of Castor and Pollux in Ancient Rome: Myth, Ritual, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

⁵² Osgood, Josiah. *Rome and the Making of a World State, 150 BCE – 20 CE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 142–150.

идентичност.

John Pollini⁵³ в “From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome” изследва как иконографията на Гения на Рим е използвана в изкуството и архитектурата за изразяване на идеята за „мир чрез победа“. Според него, култовете към Гения са създавали символична връзка между божествената защита на държавата и политическата власт на императора.

*Геният на императора като символ на политическа власт
и легитимност*

Amber Gartrell⁵⁴ в книгата “The Cult of Castor and Pollux in Ancient Rome: Myth, Ritual, and Society” разкрива как римските божества са еволюирали от защитници на аристокрацията до пазители на държавността. Според нея култът към Гения на Рим е бил част от по-широката система на религиозна легитимация на политическата власт, като по този начин е укрепвал социалния ред и политическата стабилност.

Josiah Osgood⁵⁵ прави анализ за да определи как култът към Гения на Рим е интегриран в провинциалната администрация, като е служил за укрепване на римското господство и културно влияние в целия Средиземноморски свят. Той подчертава, че чрез почитането на Гения на Рим римляните са осигурявали политическа стабилност, като са създавали обща религиозна идентичност.

John Pollini⁵⁶ в “From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome” изследва как иконографията на Гения на Рим е използвана в изкуството и архитектурата за изразяване на идеята за „мир чрез победа“⁵⁷. Според него, култовете

⁵³ Pollini, John. *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*. University of Oklahoma Press, 2012.

⁵⁴ Gartrell, Amber. *Ibid*.

⁵⁵ Osgood, Josiah. *Rome and the Making of a World State, 150 BCE – 20 CE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

⁵⁶ Pollini, John. *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*. University of Oklahoma Press, 2012, 93–98.

⁵⁷ Идеята „мир чрез победа“ (Pax per Victoriā) произлиза от древноримската концепция за Pax Romana – мир, наложен чрез военна мощ и политическо господство. Това е принцип, според който устойчивият мир може да бъде постигнат само чрез пълно военно надмощие и покоряване на врага.

към Гения са създавали символична връзка между божествената защита на държавата и политическата власт на императора.

Почитането на гения на Рим като защитник на държавата е било ключов елемент в римската религиозна и политическа система. То е служило за укрепване на социалната кохезия, политическата легитимност и културната идентичност на римското общество. Изследванията на Fishwick, Gartrell, Osgood и Pollini подчертават значимостта на този култ като средство за политическо обединение и религиозна интеграция в Римската империя.

*Геният на императора като символ
на политическа власт и легитимност*

Концепцията за Гения на императора в римското общество играе ключова роля за легитимирането на политическата власт и утвърждаването на императорската власт. Paul Veyne⁵⁸ в своето произведение “The Roman Empire” отбелязва, че почитането на Гения на императора не е просто религиозен акт, а политически инструмент за утвърждаване на имперската идеология. Според него, чрез култа към Гения на императора се подчертава божествения произход на властта, като по този начин се укрепва политическата легитимност на управляващата династия.

Ramsay MacMullen⁵⁹ подчертава, че култът към Гения на императора е използван за изграждане на лоялност към държавата, като отказът от почитане на Гения е възприеман като акт на политическо неподчинение. Той аргументира, че това култово почитане е създадено с цел да консолидира политическата власт в ръцете на императора, като го поставя в позиция на посредник между божествата и народа.

Simon Price⁶⁰ в своето изследване отбелязва важноста на ритуалите, свързани с почитането на Гения на императора, като инструмент за легитимация на политическата власт. Според него, чрез публични церемонии и храмове, посветени на Гения на императора, се утвърждава не само религиозната, но и политическата йерархия в Римската империя.

⁵⁸ Veyne, Paul. *Op. cit.*, 72–81.

⁵⁹ MacMullen, Ramsay. *Op. cit.*, 57–63.

⁶⁰ Price, S. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1984, 85–89.

Освен това, Clifford Ando⁶¹ в “Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire” анализира как култът към Гения на императора укрепва императорската идеология в провинциите, като по този начин се създава чувство за единство и лоялност към централната власт. Според Ando, култът към Гения на императора е бил ключов инструмент за политическа интеграция в обширната територия на империята.

*Култът към Гения на императора като акт
на лоялност към държавата*

Култът към Гения на императора в Римската империя е важен инструмент за политическа легитимност и социална кохезия. Той служи като средство за демонстриране на лоялност към държавата и императора, като същевременно укрепва идеята за божествената природа на римската власт. Според Clifford Ando, култът към Гения на императора не е просто религиозна практика, а основен механизъм за поддържане на политическата стабилност и легитимност на властта. Ando аргументира, че този култ създава културен консенсус в провинциите, като интегрира местните религиозни вярвания с имперската идеология, което на свой ред допринася за продължителността на римската империя.

В допълнение, Jason Moralee⁶² подчертава, че култът към Гения на императора е интегриран в местните религиозни обичаи чрез епиграфски надписи, които отразяват както политическа лоялност, така и социален статус. Moralee отбелязва, че чрез използването на формулата “pro salute imperatoris” (за спасението на императора), местните елити не само демонстрират лоялност, но и утвърждават социалната си позиция в римското общество. По този начин култът към Гения на императора става средство за социална интеграция и политическа стабилност, което надхвърля чисто религиозните му функции.

Синтезът на тези изследвания показва, че култът към Гения на императора функционира като мост между религиозното почитане

⁶¹ Ando, Clifford. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2000, 336–354.

⁶² Срв. Moralee, J. *For Salvation's Sake: Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East*. New York: Routledge, 2004, 55–77.

и политическата лоялност, като ефективно укрепва имперската власт чрез културна и социална интеграция.

*Сливането на Гения на императора
с божествения култ след смъртта му*

Концепцията за сливането на Гения на императора с божествения култ след смъртта му е ключов елемент в римската религиозна и политическа система. В римската традиция Геният на императора символизира неговата жизнена сила и божествено покровителство на държавата. След смъртта на императора този Гений често бива обожествяван, като по този начин се създава култ към “Divus” – обожествената форма на покойния император. Този процес не само укрепва политическата легитимност на наследниците, но и подсилва императорската идеология чрез религиозна санкция.

Duncan Fishwick⁶³ в своята книга “Cult, Ritual, Divinity and Belief in the Roman World” подчертава, че сливането на Гения на императора с божествения култ е резултат от дълбоко вкоренената в римската култура идея за божествена подкрепа на политическата власт. Fishwick посочва, че обожествяването на императора след смъртта му (например Divus Augustus и Divus Claudius) не е просто религиозен акт, а внимателно обмислена политическа стратегия за укрепване на династичната приемственост и държавната стабилност. В същото време обожествяването на Гения на императора изразява уникалната римска концепция за Numen Augusti – божествената същност, свързана с императорската власт. Според Fishwick този култ не е просто личен, а държавен акт на лоялност, чрез който поданиците демонстрират вярунност към императора и Римската империя. Това обожествяване обединява религиозното почитане с политическата власт и по този начин трансформира Гения на императора в символ на божествена имперска легитимност.

Сливането на Гения с божествения култ също отразява приемствеността в римското мислене за свещената природа на властта. Както подчертава Fishwick, този процес намира културни корени в предишните практики на обожествяване на герои и царе в елинистич-

⁶³ Fishwick, Duncan. *Cult, Ritual, Divinity and Belief in the Roman World*. Farnham: Ashgate, 2012, p. 436.

ческий свят. По този начин римските императори наследяват и адаптират съществуващи религиозни традиции, за да създадат уникална форма на императорски култ, която гарантира както религиозното, така и политическото подчинение.

*Влиянието на източните култове
върху обожествяването на римските владетели*

Влиянието на източните култове върху обожествяването на римските владетели е от съществено значение за разбирането на религиозната еволюция в Римската империя. Тези култове, произхождащи от Египет, Месопотамия и Персия, въвеждат идеята за божествени царе и владетели, които притежават свръхестествени качества и божествено право на управление. Римските императори възприемат тези концепции, като използват култовите практики за укрепване на политическата си власт и легитимност.

“The Oxford Handbook of Deification”⁶⁴ разглежда културните корени на обожествяването и подчертава как римските владетели адаптират източните религиозни концепции, за да утвърдят божествения си статус. Авторите подчертават, че източните култове, като тези на Изида и Митра, предоставят не само религиозна легитимация, но и културна приемственост, която спомага за политическата стабилност в империята. Освен това, тези култове подчертават идеята за космически ред и свещено управление, която се вписва добре в римската концепция за имперската власт.

Римските императори, особено от времето на Август нататък, се възползват от тази религиозна символика, като се представят не просто като политически лидери, а като възплъщение на божествената воля. Те възприемат титли като *divi filius* (син на божеството) и *dominus et deus* (господар и бог), които намират паралели в източните царски култове. Тези титли укрепват техния авторитет и насърчават култа към императорската личност в целия Римски свят.

Влиянието на източните култове не само обогатява религиозната практика, но и трансформира политическата идеология в Рим, създавайки нова концепция за императорското божествено право, което

⁶⁴ Gavriluk, Paul L., Hofer, Andrew, OP, & Levering, Matthew (Eds.). *The Oxford Handbook of Deification*. Oxford University Press, 2024.

оказва дълбоко влияние върху развитието на европейската политическа теология в по-късни епохи.

Влияние върху обществените ритуали и празници

Концепцията за Гения играе ключова роля в организирането на обществените ритуали и празници в римското общество, като служи като свързващо звено между личния и обществения живот. Според Robert Turcan⁶⁵ в “The Cults of the Roman Empire”, Геният се възприема не само като личен пазител, но и като защитник на семейството, рода и дори на самия град Рим. Това го прави централен персонаж в обществени ритуали, които целят да подсилят просперитета на общността.

John Scheid⁶⁶ в “An Introduction to Roman Religion” отбелязва, че Геният на императора се почита в обществени празници като символ на политическата власт и стабилност. Култът към Гения на императора е институционализиран чрез празници като „Natalis Imperii“ (рожден ден на императора), където обществото засвидетелства лоялност и подкрепа към императорската власт. Това показва как религиозната почит към Гения е тясно свързана с политическата пропаганда в Римската империя.

Mary Beard⁶⁷ подчертава, че Геният на града (Genius loci) е почитан в обществени ритуали, целящи да подсилят благополучието на града. Според Бърд, празници като “Parlia” и “Consualia” включват жертвоприношения и процесии, посветени на Genius loci, за да се осигури защита и плодородие на земите. Това подчертава социалната функция на Гения като пазител на обществения ред и благосъстояние.

Концепцията за Гения играе съществена роля в поддържането на политическата стабилност в Римската империя чрез легитимизиране на властта на императора и утвърждаване на социалния ред. Paul Veune подчертава, че култът към Гения на императора не само утвърждава божествената същност на владетеля, но и символизира в непрекъснатостта на държавата, укрепвайки политическата лоялност¹⁹⁹⁰. Рамзи MacMullen допълва, че чрез почитането на Гения на императора римляните изразяват верността си към държавата, като

⁶⁵ Turcan, Robert. *Op.cit.*, p. 258

⁶⁶ Спв. Scheid, John. *Op. cit.*, 136–147.

⁶⁷ Beard, Mary, John North and Simon Price, *Op. cit.*, p. 174.

по този начин създават чувство за социална сплотеност и политическа стабилност. Simon Price разглежда ритуалите, свързани с Гения на императора, като политически инструмент за укрепване на императорския авторитет и легитимност, особено в провинциите, където този култ е служил за интеграция на различни етнически и културни общности. Clifford Ando добавя, че чрез култа към Гения на императора е постигната политическа интеграция и лоялност провинциите, като този култ е служил като свързващ елемент между централната власт и локалните елити.

*Каква е ролята на императорския култ
в римската политическа система?*

Императорският култ в Римската империя играе ключова роля за поддържането политическата легитимност и социалната стабилност чрез съчетание на религиозни вярвания и политическа власт. Според Harry O. Maier⁶⁸ в книгата му “New Testament Christianity in the Roman World” императорският култ е не само религиозно обожание, но и ритуализирана комуникация между императора и провинциалните елити. Чрез този култ се затвърждават политическите връзки и се създава мрежа от лоялност, която укрепва управлението на императора в различните провинции на империята.

Ittai Gradel⁶⁹ в “Emperor Worship and Roman Religion” подчертава, че обожествяването на императора не е резултат от лична амбиция, а е продължение на римската религиозна традиция, където владетелите са разглеждани като възплъщение на божествената власт. Тази традиция помага за консолидиране на политическата власт, като обвързва лоялността към императора с религиозното благочестие.

Kenneth Scott⁷⁰ в “The Imperial Cult Under the Flavians” разглежда развитието на култа през династията на Флавиите и отбелязва, че култът е бил използван за политически цели чрез възхваляване на управляващата династия и легитимиране на наследствената власт. Чрез култа към Гения на императора се създава идеологическа връзка

⁶⁸ Срв. Maier, Harry O. *New Testament Christianity in the Roman World*. Oxford University Press, 2018, 77–83.

⁶⁹ Срв. Gradel, Ittai. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2002, 73–109, 198–213.

⁷⁰ Срв. Scott, Kenneth. *The Imperial Cult Under the Flavians*. New York: Arno Press, 1975, 113–139.

между личната съдба на императора и благосъстоянието на държавата, което допълнително подсилва политическата му позиция.

Amber Gartrell⁷¹ в „The Cult of Castor and Pollux in Ancient Rome: Myth, Ritual, and Society“ отбелязва, че императорския култ се вписва хармонично в по-широката римска религиозна система, като свързва обожествяването на императора с култовете на други божества. Това създава религиозна приемственост и утвърждава императора като върховен жрец (Pontifex Maximus), който обединява политическата и религиозната власт.

Andries Zuiderhoek и Wouter Vanacker⁷² подчертават, че чрез ритуалите на императорския култ се изгражда обща имперска идентичност, която обединява етнически разнообразното население на Римската империя. Култът не само утвърждава политическата легитимност на императора, но и създава културна хомогенност, необходима за стабилността на многонационалната държава.

Императорският култ е основен политически инструмент в римската държавна система, който съчетава религиозни и политически елементи за утвърждаване на властта и поддържане на социалната стабилност. Чрез обожествяването на императора и религиозната легитимация на политическата власт се изгражда устойчива идеологическа структура, която свързва лоялността към императора с религиозната преданост на поданиците. Този култ не само укрепва политическата позиция на императора, но и обединява различните етнически и културни групи в Римската империя под единната религиозна и политическа идентичност.

Как концепцията за Гения влияе върху легитимността на римските императори?

Концепцията за Гения играе централна роля в утвърждаването на легитимността на римските императори, като съчетава политическата власт с религиозната святост. Според Duncan Fishwick⁷³ култът към Гения на императора е стратегически инструмент за политическа легитимация, тъй като демонстрира лоялност към държавата чрез

⁷¹ Спв. Gartrell, Amber. *Op. cit.*, 145–160.

⁷² Спв. Zuiderhoek, Andries and Vanacker, Wouter. *Imperial Identities in the Roman World*. London: Routledge, 2020, 675–678.

⁷³ Спв. Fishwick, Duncan. *Cult, Ritual, Divinity and Belief in the Roman*, 110–124.

религиозно поклонение. Simon Price⁷⁴ подчертава че възприемането на Гения като възплъщение на божествената власт придава на императора сакрален ореол, който го поставя над обикновените смъртни. А според Paul Veayne⁷⁵, публичните ритуали и игри не само демонстрират силата на императора, но и го легитимират като божествен покровител на обществото. Mary Beard⁷⁶ и John North допълват тази гледна точка, като подчертават, че чрез почитането на техния Гений, римските императори успяват да обвържат своята власт с божествената воля, като по този начин създават религиозен култ около собствения си личност.

II. Сблъсъкът на християнството с концепцията за Гения

Сблъсъкът между християнството и езическите вярвания в римското общество представлява не само религиозен, но и културен и социален конфликт, който трансформира духовната и политическата структура на античния свят. Според Peter Brown и Rita Lizzi в “Pagans and Christianity in the Roman Empire”⁷⁷, християнството е възприемано като радикално различно от римските култове поради монотеистичната си същност, което поставя под въпрос религиозната толерантност на империята.

Luke Timothy Johnson⁷⁸ в “Among the Gentiles: Greco-Roman Religion and Christianity” подчертава, че християнството отхвърля римската концепция за божествени посредници, каквито са Гениеите, като ги интерпретира като демонични сили. Това води до напрежение и политически конфликти, тъй като отказът от участие в култа към Гения на императора се възприема като акт на нелоялност към държавата.

⁷⁴ Срв. Price, S. *Op. cit.*, 85–89.

⁷⁵ Срв. Veayne, Paul. *The Roman Empire*. Translated by Arthur Goldhammer, Belknap Press of Harvard University Press, 1997, 125–138.

⁷⁶ Срв. Beard, Mary, John North and Simon Price, *Op. cit.*, 335–347.

⁷⁷ Срв. Brown, Peter Robert Lamont and Lizzi, Rita. *Pagans and Christianity in the Roman Empire: The Breaking of a Dialogue (IVth – Vith Century A. D.)*. Bose: Monastery of Bose, 2011, 13–16.

⁷⁸ Срв. Johnson, Luke Timothy. *Among the Gentiles: Greco-Roman Religion and Christianity*. Yale University Press, 2009, 12–18.

Richard Fletcher⁷⁹ в „The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity” разглежда начина, по който християнството не само се противопоставя на езическото, но и адаптира някои от неговите символи и практики, за да улесни културната и религиозната трансформация в Европа. Според него, въпреки теологичната опозиция, християнството успешно интегрира езически елементи като част от процеса на културна асимилация и легитимност.

Демонологията и демонизирането на Гения

В ранното християнство концепцията за Гения в римската религия е преформулирана и често демонизирана, за да съответства на монотеистичната християнска теология. Тертулиан в своето произведение „Apologeticum“ отхвърля култа към Гения като форма на идолопоклонство, което е в противоречие с християнския монотеизъм, като твърди, че тези духове са демонични същности, които подвеждат човечеството (Tertulian, Apologeticum, гл. 22). Тази идея е допълнително развита от Лактанций в „Divinae Institutiones“, където той категорично заявява, че римските Гении и духовете на предците са демони, които са обект на поклонение под фалшиви имена, за да отклонят човека от истинския Бог (Divinae Institutiones, кн. 2, гл.16)

Аврелий Августин в „De Civitate Dei“ също критикува вярванията в духовни посредници, като ги разглежда като демонични измами. Той твърди, че римляните са били заблудени да почитат зли духове под маската на доброжелателни Гении (Augustinus, De Civitate Dei, кн. 8, гл. 23) Августин систематично свързва римските божества и Гениевите с демонизма, за да разграничи християнската теология от езическите вярвания.

Социални и политически конфликти

Сблъсъкът между християнството и култа към Гения в римското общество довежда до значителни социални и политически конфликти, които променят структурата на империята. Ramsay MacMullen⁸⁰ в своята книга „Christianizing the Roman Empire (A.D. 100 – 400)“ ана-

⁷⁹ Спв. Fletcher, Richard. *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. New York: Henry Holt and Co., 1998, 25–46.

⁸⁰ Спв. MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100 – 400)*. Yale University Press, 1984, 28–32.

лизира как отказът на християните да почитат Гения на императора е разглеждан като акт на политическо неподчинение и заплаха за държавната сигурност. MacMullen подчертава, че почитането на Гения на императора е било не само религиозен, но и политически акт на лоялност към държавата, което прави християнския отказ опасен прецедент.

Robin Lane Fox⁸¹ в „Pagans and Christians“ допълва, че социалното напрежение ескалира поради отказа на християните да участват в обществени ритуали, което ги изолира и демонизира в очите на римските граждани. Тази социална изолация води до политически репресии и периодични вълни на преследвания, както Евсевий Кесарийски отбелязва в „Historia Ecclesiastica“, че мъчениците стават символи на съпротивата срещу имперската власт и сплотяват християнската общност.

Peter Brown⁸² в „The Cult of the Saints“ разглежда как християнството адаптира някои аспекти на култа към Гения, като го трансформира в култ към светците, за да запази социалната кохезия и да избегне открит конфликт с традиционната римска религия. Тази адаптация показва сложния характер на социалните и политическите конфликти, породени от религиозния сблъсък.

Трансформация и адаптация на концепцията за Гения

Концепцията за Гения в римското общество претърпява значителна трансформация и адаптация под въздействието на културни, религиозни и политически промени, особено с възхода на християнството. Геният, който първоначално е възприеман като персонализирана божествена сила, свързана с индивида, рода или града, започва да се интерпретира в нови рамки с постепенното християнизирание на Римската империя.

Според Robin Lane Fox⁸³ в „Pagans and Christians“, християнството отхвърля концепцията за божествени посредници като Гения, виждайки в тях демонични същества, които заблуждават хората и ги отклоняват от истинския Бог. Това демонизиране на Гения е страте-

⁸¹ Срв. Lane Fox, R. *Pagans and Christians*. London: Penguin Books, 1986, 243–248.

⁸² Срв. Brown, Peter. *The Cult of the saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. University of Chicago Press, 1981, 6–8.

⁸³ Lane Fox, R. *Pagans and Christians*. London: Penguin Books, 1986, p. 314.

гическа част от християнската критика срещу римските религиозни практики, които са възприемани като идолопоклонство.

В същото време Peter Brown⁸⁴ в „The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity“ подчертава, че християнството не просто унищожава култа към Гения, а го трансформира, като въвежда култа към светците и ангелологията⁸⁵. Светците и ангелите започват да изпълняват социалните и психологическите функции, които преди това са били приписвани на Гения, като защита на дома и общността, и като посредници между божественото и човешкото.

Ramsay MacMullen⁸⁶ в „Christianizing the Roman Empire (A.D. 100-400)“ изследва как християнството адаптира някои от римските религиозни практики, като им придава ново значение. Например, домашните ритуали, свързани с Гения, са преобразувани в християнски обреди за защита на дома, в които вместо Гения се почитат ангели или светци.

Този процес на трансформация показва, че християнството не е просто разрушител на езическите вярвания, а също така е и културен наследник, който адаптира и трансформира значими елементи от римската религиозна традиция. Това се наблюдава в развитието на християнската ангелология, където ангелите започват да изпълняват ролята на пазители на индивидите и общностите, подобно на ролята на Гения в римската религия.

Демонизирането на Гения в християнската теология

Демонизирането на Гения в християнската теология е резултат от дълбокия конфликт между монотеистичната доктрина на ранното християнство и политеистичните вярвания на римското общество. Концепцията за Гения в римската религия включва почитането на духовни същества, които защитават индивида, дома или дори града (Genius loci). Тази вяра обаче е възприета от ранните християнски богослови като форма на идолопоклонство и дори като почитане на демонични сили.

Tertullianus в „Apologeticum“ директно атакува римските религи-

⁸⁴ Brown, Peter. *The Cult of the saints*, p. 51.

⁸⁵ Авторът си запазва правото да представи в отделно изследване учението на Православната църква за Ангелите.

⁸⁶ MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire*, p. 68.

озни практики, като твърди, че всички езически божества, включително Гения, са демони, които подвеждат хората. Той подчертава, че демоните имат способността да се преструват на благодетели, за да отвличат човечеството от истинския Бог. Според Tertullianus, „quod daemonia vocantur, nomina geniorum accipiunt” (демоните приемат имената на гение), като по този начин директно демонизира римския Гений.

Aurelius Augustinus в „De Civitate Dei”, Lib. VIII. Cap. 14. също изразява категорична позиция срещу римската религия, като твърди, че духовете, които римляните наричат Гении, всъщност са демони, които целят да заблудят човечеството и да отклонят вниманието му от християнския Бог. Според Августин, тези същества са „spiritus fallaces” (лъжливи духове) и техният култ трябва да бъде напълно отхвърлен.

Lactantius в „Divinae Institutiones” Lib. II, Cap. 16. също аргументира, че Геният е маскировка на демонични сили, които желаят да бъдат почитани като богове. Той подчертава, че този култ не само е заблуда, но и е опасен за духовното спасение на човека.

Демонизирането на Гения в християнската теология не е изолирано явление, а част от широката стратегия на ранното християнство да разруши езическата религиозна структура на Римската империя. Чрез богословските трудове на Tertullianus, Augustinus и Lactantius, Геният е преосмислен като демонична сила, с което християнството се стреми да утвърди своето превъзходство над римските религиозни практики.

Трансформация на Гения в ангелологията и култа към светците

Концепцията за Гения в римската религия е тясно свързана с духа-покровител, който защитава индивида, рода или държавата. Gaston Boissier⁸⁷ в „La Religion Romaine” подчертава, че Геният е възприеман като божествена сила, свързана с плодородието и жизнената енергия, която обхваща както личния живот, така и обществените институции. Тази всеобхватна роля на Гения става обект на трансформация в християнската мисъл, която отхвърля политеизма, но адаптира някои концепции за духовни посредници.

⁸⁷ Boissier, Gaston. *Op. cit.*, p. 87

Peter Brown⁸⁸ в “The Cult of the saints: Its Rise and Function in Latin Christianity” анализира как християнството възприема езическите вярвания, за да създаде нов култ към светците, които подобно на Гения, се разглеждат като посредници между Бога и хората. Тази адаптация позволява на новопокръстените християни да продължат да почитат местни божества, преобразени като християнски светци.

Ramsay MacMullen⁸⁹ в “Christianizing the Roman Empire (A.D. 100 – 400)” изследва как християнските проповедници са използвали познатата концепция за Гения, за да обяснят ролята на ангелите и светците като покровители на индивидите и общностите. По този начин християнската ангелология запазва аспектите на римската религия, но ги преобразява в рамките на монотеистичната теология.

Danielou, Jean⁹⁰ в „The Angels and Their Mission“ подчертава, че ранните християнски теолози като Ориген и Августин са адаптирали римските представи за духовни посредници, като са ги интерпретирали като ангели и архангели. Това демонстрира как християнството не просто отхвърля концепцията за Гения, а я преобразява в своята ангелология.

Социални и религиозни фактори за упадъка на култа към Гения

Упадъкът на култа към Гения в Римското общество е сложен процес, резултат от съчетанието на социални промени, религиозни трансформации и политически натиск. Според Ramsay MacMullen⁹¹ основен фактор за упадъка на традиционните римски култове е разширяването на християнството, което постепенно заменя политеистичните практики с монотеистични вярвания. MacMullen подчертава, че християнската теология демонизира духовете-покровители, включително Гения, като ги интерпретира като демонични сили, противопоставящи се на Божието управление.

⁸⁸ Спв. Brown, Peter. *The Cult of the saints*, 27–30.

⁸⁹ MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire*, p. 102.

⁹⁰ Danielou, Jean. *The Angels and Their Mission: According to the Fathers of the Church*. Translated by David Heimann. Westminster, MD: Christian Classics, 1987, p. 63.

⁹¹ MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire*, p. 63.

Peter Brown⁹² посочва, че християнският култ към светците заменя култа към Гения в социалния живот на римляните. Светците започват да изпълняват същите функции на защитници и посредници, които преди това са били приписвани на Гения. Според Brown тази трансформация е следствие от адаптацията на християнството към римската културна традиция, което позволява плавен преход от политеизъм към монотеизъм.

Mazzoni Mario⁹³ също разглежда социално-политическите промени, настъпили в късната античност, които също допринасят за упадък на култа към Гения. Според него разпадането на родовите структури и урбанизацията отслабват семейните култове, които са били основа за почитането на Гения. Освен това, централизацията на властта в лицето на императора трансформира култа към Гения в политически инструмент, което отдалечава тази концепция от нейните религиозни корени.

Упадъкът на култа към Гения в римското общество не е резултат от внезапна промяна, а по-скоро процес на религиозна еволюция, в който християнството играе основна роля като културен и религиозен трансформатор. Социално-политическите промени и адаптацията на религиозни практики допринасят за изчезването на този култ, като същевременно формират основите на нова религиозна идентичност в късната античност.

*Преходът към християнския светоглед
и влиянието му върху римската културна идентичност*

Преходът от езическата религия към християнството в Римската империя представлява културна трансформация, която дълбоко променя римската идентичност. Според John Curran⁹⁴ в "Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century" тази промяна не е просто религиозен сблъсък, а е комплексен процес на културна адаптация и политическо преосмисляне на обществения ред. Curran от-

⁹² Срв. Brown, Peter. *The Cult of the saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, 42–45.

⁹³ Mazzoni, M. *Religio Romana: La trasformazione dei culti romani tra reoubblica e impero*. Milano: Edizioni dell'Orso, 2007, p. 88.

⁹⁴ Срв. Curran, J. *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*. Oxford University Press, 2002, 67–89.

белязва, че законите и политическите решения на императори като Константин и неговите наследници целенасочено трансформират градската среда на Рим, за да я съобразят с новата християнска идеология. Християнството не само променя религиозните практики, но и преструктурира социалната организация и пространствения ред в римските градове. Според него, възходът на християнските литургии и строителството на базилики създават нови форми на обществено взаимодействие, което предефинира културната идентичност на римляните.

Ian Hunter⁹⁵, Laursen, J. C., & Nederman, C. J. разглеждат как християнската теология преосмисля понятието за идентичност чрез създаването на нови категории ортодоксия и ерес. Този процес на „интелектуално завоюване“ преоформя социалните и политическите йерархии, като налага нов морален ред в обществото.

Kristel Zilmer⁹⁶ и Judith Jesch, изследват как писмеността и християнските епиграфи допринасят за утвърждаването на християнската идентичност. В римския контекст това води да промяна на символичните значения на обществените пространства и паметници, като езическите надписи са заменени с християнски послания.

Така, преходът към християнството не само разрушава старата религиозна структура, но и предефинира римската културна идентичност, като интегрира нови морални, социални и политически норми.

*Геният като ключова фигура в римския пантеон
и сблъсъкът му с християнството*

Концепцията за Гения в римския пантеон играе централна роля в религиозния и социалния живот на Девен Рим. Геният е разглеждан като божествен дух, който защитава индивида, фамилията или дори общността, като в същото време олицетворява жизнената сила и съдба. Геният е неразривно свързан с понятието за индивидуалност и

⁹⁵ Спв. Hunter, I., Laursen, J. C., & Nederman, C. J. *Heresy in Transition: Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2005, 55–72.

⁹⁶ Спв. Zilmer, Kristel, and Judith Jesch, editors. *Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North*. Turnhout: Brepols Publishers, 2012, 47–65.

власт, което обяснява значението му в императорския култ.

С култа към Гения на императора римската държава използва религиозния символизъм за легитимиране на политическата власт.

Simon Price⁹⁷ подчертава, че обожествяването на Гения на императора е било форма на политическа пропаганда, която укрепва лоялността на поданиците. Това обаче влиза в остро противоречие с християнството, което категорично отхвърля култа към Гения като форма на идолопоклонство.

Християнството, със своята монотеистична същност, отхвърля идеята за духовни посредници между Бога и човека, включително римските Гении. Според Robin Lane Fox⁹⁸ ранните християни интерпретират Гения като демонска сила, противопоставяйки се на култа и отказвайки да почитат Гения на императора, което ги изправи пред гонения. Това противопоставяне води до сериозни политически и социални конфликти в Римската империя, където култът към Гения се разглежда като акт на лоялност към Държавата.

В допълнение, Ramsay MacMullen⁹⁹ отбелязва, че ранните християни трансформират концепцията за Гения в ангелологията, като я адаптират в рамките на християнския светоглед. Тази трансформация е част от по-широката културна и религиозна промяна в късната античност, когато езическите вярвания постепенно отстъпват пред християнството.

Концепцията за Гения играе съществена роля в оформянето на римското общество, религиозните практики и политическата легитимност на властта. Ramsay MacMullen¹⁰⁰ подчертава, че почитането на Гения не е само религиозен акт, но и социален дълг, който утвърждава йерархията в римското общество. Според него, култът към Гения е неразривно свързан с поддържането на обществената и семейната структура, като Геният на дома (*Genius loci*) е възприеман като пазител на реда и благополучието.

Mary Beard¹⁰¹ разглежда политическата функция на Гения в римското общество, като акцентира върху значението му за легитими-

⁹⁷ Срв. Price, S. *Op. cit.*, 80–98.

⁹⁸ Срв. Lane Fox, R. *Pagans and Christians*. London: Penguin Books, 1986, 240–260.

⁹⁹ Срв. MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire*, 50–73.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ Срв. Beard, Mary, John North and Simon Price, *Op. cit.*, 185–186, 325.

рането на имперската власт. Според Beard¹⁰², почитането на Гения на императора (Genius Augusti) не само утвърждава божествения му статус, но и създава сакрална връзка между държавата и гражданите. Тази религиозна лоялност е политически инструмент, който укрепва авторитета на императора и създава чувство за общност.

Peter Brown¹⁰³ прави важен принос, като анализира как с възхода на християнството концепцията за Гения претърпява трансформация. Според него, християнството не просто отрича гения, а го преосмисля в контекста на ангелологията и култа към светците. Тази трансформация показва как римската религиозна практика продължава да влияе върху християнската теология, като запазва идеята за духовен посредник между човека и божественото.

Синтезът на тези различни гледни точки показва, че Геният е многоизмерна фигура в римското общество, която обединява религиозни, социални и политически функции. Почитането на Гения не само утвърждава обществените йерархии, но и легитимира властта, като създава сакрална връзка между императора и неговите поданици.

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ Спв. Brown, Peter. *The Cult of the saints*, 51–53.

Библиография

Ando, Clifford. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2000.

Assman, Jan. *Tod und Jenseits im Alten Ägypten*. München. C.H. Beck, 2001.

Beard, Mary, John North and Simon Price, *Religions of Rome. Volume 1: A History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Benveniste, Emile. *Dictionary of Indo-European Concept and Society*. University of Chicago Press, 2016.

Boissier, Gaston. *La Religion Romaine*. Paris: Hachette, 1906.

Boyer, Pascal. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. Basic Books, 2001.

Brown, Peter Robert Lamont and Lizzi, Rita. *Pagans and Christianity in the Roman Empire: The Breaking of a Dialogue (IVth – Vith Century A. D.)*. Bose: Monastery of Bose, 2011.

Brown, Peter. *The Cult of the saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

Burkert, Walter. *Greek Religion*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.

Cumont, Franz. *The Mysteries of Mithra*. Translated by Thomas J. McCormack. Chicago: Open Court Publishing, 1903.

Curran, J. *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*. Oxford University Press, 2002.

Danielou, Jean. *The Angels and Their Mission: According to the Fathers of the Church*. Translated by David Heimann. Westminster, MD: Christian Classics, 1987.

Dench, Emma. *Empire and Political Cultures in the Roman World*. Cambridge University Press, 2018.

Dumezil, Georges. *Archaic Roman Religion*. Translated by Philip Krapp, Johns Hopkins University Press, 1996.

Fishwick, Duncan. *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*. Leiden: Brill, 1987 – 2005.

Fishwick, Duncan. *Cult, Ritual, Divinity and Belief in the Roman World*. Farnham: Ashgate, 2012.

Fletcher, Richard. *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. New York: Henry Holt and Co., 1998. Frieden, Ken. *Genius and Monologue*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.

Gartrell, Amber. *The Cult of Castor and Pollux in Ancient Rome: Myth, Ritual, and Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Gavrilyuk, Paul L., Hofer, Andrew, OP, & Levering, Matthew (Eds.). *The Oxford Handbook of Deification*. Oxford University Press, 2024.

Gradel, Ittai. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Oxford University

Press, 2002.

Johnson, Luke Timothy. *Among the Gentiles: Greco-Roman Religion and Christianity*. Yale University Press, 2009.

Hunter, I., Laursen, J. C., & Nederman, C. J. *Heresy in Transition: Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2005.

Lane Fox, R. *Pagans and Christians*. London: Penguin Books, 1986.

Lipka, Michal. *Roman Gods: A Conceptual Approach*. Leiden: Brill, 2009.

MacMullen, Ramsay. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven, CT: Yale University Press, 1981.

MacMullen, R. *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100 – 400)*. Yale University Press, 1984.

Maier, Harry O. *New Testament Christianity in the Roman World*. Oxford University Press, 2018.

Mazzoni, M. *Religio Romana: La trasformazione dei culti romani tra repubblica e impero*. Milano: Edizioni dell'Orso, 2007.

Moralee, Jason. *For Salvation's Sake: Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East*. New York: Routledge, 2004.

Murray, Penelope, and Dorsch, T.S., editors. *Classical Literary Criticism*. Penguin Classics, 2000.

Norberg-Schulz, Christian. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli, 1980.

Osgood, Josiah. *Rome and the Making of a World State, 150 BCE – 20 CE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Plutarch, *Plutarch's Lives*. Translated by Bernadotte Perrin, Harvard University Press, 1914.

Pollini, John. *From Republic to Empire: Rhetoric, Religion, and Power in the Visual Culture of Ancient Rome*. University of Oklahoma Press, 2012.

Price, S. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, 1984.

Scheid, John. *An Introduction to Roman Religion*. Bloomington: Indiana University Press, 2003.

Scott, Kenneth. *The Imperial Cult Under the Flavians*. New York: Arno Press, 1975.

Sofroniew, Alexandra. *Household Gods: Private Devotion in Ancient Greece and Rome*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2015.

Suetonius. *The Twelve Caesars*. Translated by Robert Graves, Penguin Books, 2007.

Tacitus. *The Annals of Imperial Rome*. Translated by Michael Grant, Penguin Classics, 1996.

Thomas. *The World of Roman Song: From Ritualized Speech to Social Order*.

Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005.

Turcan, Robert. *The Cults of the Roman Empire*. Blackwell Publishing, 1996.

Vanacker, Wouter and Zuiderhoek, Arjan, editors. *Imperial Identities in the Roman World*. Taylor & Francis, 2017.

Vernan Jean-Pierre. *The Universe, the Gods, and Men: Ancient Greek Myths*. Translated by Linda Asher. New York: Harper Collins, 2001 (Original: *L'Univers, les dieux, les hommes*, 1999).

Verlinde, Martin. *Roman Religion and the Cult of Diana in Aricia*. Brill, 2015.

Vernan, Jean-Pierre. *Myth and Society in Ancient Greece*. Zone Books, 1990.

Veyne, Paul. *The Roman Empire*. Translated by Arthur Goldhammer, Belknap Press of Harvard University Press, 1997.

Wissowa, Georg. *Religion und Kultus der Römer*. München: C.H. Beck, 1902.

Zilmer, Kristel, and Judith Jesch, editors. *Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North*. Turnhout: Brepols Publishers, 2012.

Zimmerman, Paul. *The Roman Genius: Moral and Religious Dimensions*. Cambridge University Press, 2004.

Zuiderhoek, Andries and Vanacker, Wouter. *Imperial Identities in the Roman World*. London: Routledge, 2020, 675–678.